

SEMANTİK ÜSULLA SÖZ YARADICILIĞI DİLDƏ YENİ SÖZLƏRİN YARANMA YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

Aytac Həsənova

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu AMEA, Bakı, Azərbaycan
e-mail: aytac.hasanova11@gmail.com

Xülasə. Məqalə semantik yolla, yəni sözə yeni məna verməklə dildə yeni söz yaradıcılığı məsələsinə həsr olunur. Bu hadisənin dilin derivasiya sistemində yeri vurğulanır və müxtəlif təzahür formaları ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur. Sözün polifunksional mahiyyətindən irəli gələn semantik təkamül prosesi yeni linqvistik faktların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Açar sözlər: Məna modifikasiyaları, metafora, konversiya, semantik derivasiya.

SEMANTIC DERIVATION AS ONE OF THE WAYS OF WORD CREATION IN LANGUAGE

Aytaj Hasanova

*Institute of Linguistics named after I. Nasimi ANAS,
Baku, Azerbaijan*

Abstract. The article is devoted to the problem of new word creation in language by semantic method that involves attaching new meaning to existing words. The position of this phenomenon in derivative system of language is substantiated and different ways of realization are studied separately. Semantic development is brought about by polyfunctional character of word and causes the appearing of new linguistic facts.

Keywords: Semantic modifications, metaphor, conversion, semantic derivation.

СЕМАНТИЧЕСКОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ СОЗДАНИЯ НОВЫХ СЛОВ В ЯЗЫКЕ

Айтадж Гасанова

*Институт Языкознания имени И. Насими НАНА,
Баку, Азербайджан*

Резюме. Статья посвящена проблеме создания новых слов в языке семантическим методом, который предполагает придание существующим словам нового значения. Обосновывается положение этого явления в деривационной системе языка и отдельно изучаются различные способы реализации. Семантическое развитие обусловлено полифункциональным характером слова и вызывает появление новых языковых фактов.

Ключевые слова: Семантические модификации, метафора, конверсия, семантическая деривация.

1. Giriş

Dilin lüğət fondunun müasir vəziyyəti müxtəlif ictimai dəyişiklikləri özündə əks etdirməklə uzun sürən tarixi inkişafın məhsuludur. Vaxtilə İ.A. Boduen de Kurtene yazırdı: “Dilin mexanizmi və ümumiyyətlə, onun struktur və sistemi hazırkı vaxtda onun bütün əvvəlki tarixi inkişafının nəticələrindən ibarətdir və əksinə, dilin sonrakı inkişafı müəyyən vaxtda bu mexanizmlə şərtlənir” [3, s.59]. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində ümumxalq dili mühüm baza rolunda çıxış edir. Bu zaman yeni söz mövcud sözlərin bazasında yaradılır. Zaman keçdikcə elm, texnika, mədəniyyət və s. sahələrin inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir ki, bu da dövrün tələbidir. Bu zaman yeni söz və ifadələrin yaranması zərurətinə başlıca cavab reaksiyası iki şəkildə özünü biruzə verir: 1) dilin daxili vəsaiti əsasında söz yaradıcılığı; 2) başqa dillərdən sözlərin alınması. Hər bir dilin derivatoloji sistemi özünəməxsus

və çox mürəkkəb təbiəti ilə fərqlənir. A. Qurbanovun fikrincə hər bir yeni söz dilin materialı əsasında və mövcud sözlərin nümunəsində yaradılır. Əks təqdirdə, dili mənimsəmək çətinləşə, eyni zamanda, belə bir proses dilin inkişafına mane ola bilərdi [10, s.248]. Dilçilik ədəbiyyatında söz yaradıcılığının fərqli üsulları qeyd olunur [2, s.159; 10, s.247]. Müxtəlif ədəbiyyatlara nəzərən söyləmək olar ki, söz yaradıcılığının, əsasən, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik olmaqla bir neçə istiqamətə ayrılması məqbul hesab edilir. Dildə yeni söz mövcud sözə bu və ya digər leksik şəkilçinin artırılması (morfoloji üsul), iki leksemin birləşdirilməsi (sintaktik üsul) və eləcə də, köhnə sözün mənaca inkişafı (semantik üsul) əsasında təşəkkül tapır. Semantik üsul demək olar ki, istisnasız olaraq bütün dünya dillərində təsadüf olunur. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı isə flektiv və iltisacı dillər üçün xarakterikdir.

Dilçilikdə konversiya hadisəsi olaraq tanınan və sözün bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə xarakterizə olunan üsul da söz yaradıcılığına xidmət edir. Konversiya sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik və semantik səviyyələrdə özünü göstərir. Bu zaman söz yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni mənə formalaşır və sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradiqmalar əmələ gəlir. Filoloji ədəbiyyatda konversiya termininin ingiliscə *conversion* sözündən əmələ gəldiyi qeyd olunur. R.M. Abdullayev konversiyanın sözdüzəldici mahiyyətini təsdiqləyən amillərdən bəhs edir [1, s.13-20]. Müəllif yazır: “Konversiya leksik-qrammatik söz yaradıcılığı kimi bütün dünya dillərində özünü göstərir. Hər bir dildə bu hadisənin özünəməxsus yeri vardır... Dilçilikdə leksik-semantik konversiya hadisəsi eynitipli sözün bir neçə funksiya daşıyıcısına çevrilməsi, sözün lüğəvi mənasının dəyişməsi, leksik vahidin çoxmənalılığı və çoxfunksiyalılığı ilə əlaqədar olub, sözün mövqeyinin və sintaktik statusunun yeniləşməsi və s. digər əlamətlərlə səciyyələnir” [1, s.30]. Beləliklə, konversiya hadisəsinin nəticəsi olaraq söz bütünlüklə başqa bir leksik-qrammatik sinfə keçir və onun funksional xarakteri dəyişir. Ümumilikdə, semantik təkamül prosesləri dilin daxili inkişaf qanunanuyğunluqlarından biri kimi tarixi kateqoriyadır və sözün çoxcəhətli funksional imkanlarından irəli gəlir.

2. Semantik üsulla söz yaradıcılığına dair fikirlər

Məlum olduğu üzrə, dilin inkişaf tarixində semantik səviyyədə müşahidə olunan dəyişmələr forma dəyişmələrinə nisbətən daha nəzərəçarpacaq dərəcədədir. Semantik təkamül proseslərinin nəticəsi olaraq sözə yeni mənə verməklə söz düzəldilməsi semantik üsulla söz yaradıcılığı adlandırılır. Bu üsul söz yaradıcılığının semantika sahəsi ilə əlaqəsinə əsaslanır. Bu zaman dil vahidləri iki və daha çox funksiyaya malik olur. Sözün yenidən mənalandırılması, semantik modifikasiyaya uğraması dilin daxili imkanları əsasında yeni sözlərin əmələ gəlmə üsullarından biridir. A. Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, bu prosesin nəticəsində dilin leksikası miqdarca yox, məzmunca inkişaf edir [9, s.17]. Alim sözün mənasının istər tam, istərsə də qismən dəyişməsinə semantik söz yaradıcılığı hesab edir [11, s.432].

Semantik inkişafın yeni söz yaradıcılığına səbəb ola biləcəyinə dair fikirlərə hələ XIX əsr psixoloji cərəyan təmsilçilərinin tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür. Onlardan A.

Potebnyanın (1835-1891) dilçilik görüşləri barədə A. Axundovun yazdıqlarına əsasən, A. Potebnyaya görə, sözdə iki növ məna mövcuddur: yaxın və sonrakı məna. Belə ki, sözün yaxın mənası xalqa, sonrakı mənası isə şəxsə aiddir. A. Potebnya çoxmənəliliknin mövcudluğunu qəbul etməyərək, sözün varlığını yalnız nitqlə əlaqələndirir. O, qeyd edir ki, nitq zamanı sözün mənasında müşahidə olunan ən kiçik dəyişiklik yeni sözün yaranmasına səbəb olur [2, s.37]. L.Vıqotski isə dilin təkamülü prosesində mənanın strukturunun dəyişməsinə onunla izah edir ki, dil təfəkkürü ümumiləşdirmənin sadə və primitiv formalarından mücərrəd anlayışlarla ifadə olunan daha ali və mürəkkəb formalara keçir və bununla sözdə gerçəkliyin əks olunması və ümumiləşdirmənin xarakteri dəyişir [19, s.356].

Z. Verdiyeva, F. Ağayeva və M. Adilov dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsini nəzərdə tutan *semantik derivasiya* hadisəsindən bəhs edir [17, s.125]. Akad. V. Vınoqradovun qeyd etdiyi kimi, “*Sözlərin çoxmənəliliklərinin səbəbi dilin imkanlarının məhdudluğu, təcrübənin isə nəhayətsizliyidir*”. Sonsuz sayda gerçəklik vahidlərini milli mənbə hesabına, yəni mövcud sözlərin mənasının bazasında adlandırmaq ehtiyacı buradan irəli gəlir. Beləliklə, forma və ya funksiyasına görə bənzərlik təşkil edən predmetləri bildirməsi üçün mövcud sözün mənacə genişlənməsini nəzərdə tutan semantik üsul, əsasən, milli mənbə bazasında yeni sözlərin əmələ gəlmə yollarından biridir. Söz yeni ictimai-tarixi situasiya və yaxud elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni məna kəsb edir. Bu zaman sözün mənası tam dəyişərək yeni məzmun qazanır və ya əsas mənası saxlanılmaqla məna həcmi genişlənir. Beləliklə, məna cəhətdən yeni söz yaranmış olur.

3. Semantik üsulla söz yaradıcılığın başlıca təzahür formaları

Əsasən, aşağıdakı üsullarla sözlərin mənalarının dəyişdirilməsi və yeni mənanın formalaşması semantik yolla söz yaradıcılığına xidmət edir: *məna genişlənməsi/məna daralması, ümumi adın xüsusiyyə və əksinə keçid etməsi, dilin daxili imkanları əsasında omonimlərin meydana gəlməsi, ümumişlək sözün termin kimi istifadəsi*.

3.1. Məna modifikasiyaları

Müxtəlif kommunikativ şəraitlərdə sözdən istifadə semantik strukturun və onu təşkil edən ayrı-ayrı mənaların zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Bir-birinin əksi olan iki semantik proses - məna genişlənməsi və məna daralması baş verir. Bunlar məna modifikasiyalarının iki əsas növünü təşkil edir. Sözün məna həcmində genişlənməsi ictimai şüurda baş verən uzun sürən təfəkkür əməliyyatlarının, təkamül və ümumiləşdirmənin nəticəsidir. Bu zaman referentlər ümumi əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olur. Məna daralması isə əksinə, özündə xüsusişməni əks etdirir. Məna genişlənməsi sözün adlandırmış olduğu predmet və hadisələrin sayında artımı nəzərdə tutur. Məna daralması isə anlayışın həcmində məhdudlaşması deməkdir. Məna genişlənməsi hesabına sözyaratma prosesində, söz ilkin mənasını saxlamaqla yanaşı yeni məna da qazanır. Məsələn, *ailə* sözü ilk mənasını saxlamaqla yanaşı yeni və daha geniş ictimai

məzmun da qazanmışdır: *dil ailəsi, ziyalı ailəsi* və s. birləşmələrində “qrup” mənası daşır. A. Qurbanov cah-cəlal mənası bildirən *dövlət* sözündən iqtisadi-siyasi mənalı *dövlət* sözünün yaranmasından bəhs edir [11, s.431]. Son dövrdə zamanın tələbi və ictimai-tarixi situasiya ilə əlaqədar müəyyən qrup sözlər öz ilk mənasını saxlamaqla yanaşı ictimai-siyasi müstəvidə yeni mənə qazanmışdır. Nümunə olaraq, müasir dilimizdə eyni zamanda ölkələr, nümayəndəliklər arasında fikir mübadiləsi mənasını bildirən *danışq* sözü, həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə fikir mübadiləsi (müəyyən məsələnin həlli və ümumi razılıq istiqamətində) mənası kəsb edən *dialog* (həmçinin İngilis dilində *dialogue*) sözü, daha geniş, yəni ictimai tədbir mənası da bildirməklə *görüş* sözü və ya diplomatik nümayəndə mənasında *elçi* və s. bu qəbildən olan sözləri qeyd etmək olar. Bu qrup sözlər mənə həcmi və istifadə kontekstini genişləndirməklə semantik üsulla söz yaradıcılığına xidmət edir.

Sözün mənası semantik proseslər və məcazi mənanın formalaşması qanunauyğunluqları sayəsində dəyişir. Məlum olduğu kimi, sözlərin əksəriyyəti metaforik mənada işlənməklə yeni məzmun qazanır. Məcəzi mənə metaforik və metonimik köçürmələrin, obrazlı təfəkkürün sayəsində formalaşır. Metafora, adətən, yeni mənanın yaradılması üçün mövcud dil ifadə vasitəsindən istifadəni nəzərdə tutur. B.A. Serebrennikova görə, mahiyyətə, metafora dildə söz yaradıcılığı modelləri ilə eyni funksiyaları, lakin daha “gizli” və qeyri-standart tərzdə icra edir. Bu fəaliyyət informasiyanı qəbul edən şəxsə praqmatik effekt yaradılmasına xidmət edir [21, s.180]. Metaforanın yaranma mexanizmi müqayisə və sintez kimi məntiq əməliyyatlarının nəticəsi olmaqla yeni adlandırmalara gətirib çıxarır. Sözün metaforik mənada istifadəsi nəticəsində meydana gələn çoxmənalılıq düzəltmə və mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bu üsul da sözün çoxmənalılığı hesabına dildə yeni söz yaradıcılığına xidmət edir. Morfoloji yolla düzələn sözlərdən *başçı, başçılıq, başlıq, başla; gözlə, gözetçi* və s. sözləri misal göstərmək olar. Sintaktik yolla yaranan və komponentlərdən biri və ya hər ikisi məcazi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə məcazilik mücərrəd şəkildə ifadə olunur: *istiqlal, soyuqqanlı, qaraxəbər, qaragün, acgöz, ağciyər, acıdil, şirindil, uzaqgörən, ürək-dirək, iynəyarpaq, dilsiz-ağızsız, ikiüzlü, başdansovdu* və s. Rus dilində *хладнокровие*, İngilis dilində *cold-blooded, light-minded, light-hearted, waterproof* və s. sözlər. Müasir dilçilikdə, koqnitiv konsepsiya çərçivəsində metafora təkə dil fenomeni deyil, həm də psixoloji hadisə olaraq qiymətləndirilir. Belə ki, dildə metaforik ifadələrin mövcudluğu dil daşıyıcılarının psixi sferasında metaforik modellərin mövcudluğunun nəticəsidir.

3.2. Ümumi adın xüsusiyyəti və əksinə keçid etməsi

Semantik modifikasiyalar zamanı ümumi və xüsusi isimlər arasındakı nisbət məsələsi maraqlıdır. Belə ki, mənə genişlənməsi zamanı xüsusi isim ümumi ismə və əksinə mənə daralması ilə ümumi isim xüsusiyyəti çevrilə bilər. Xüsusi isimlər ümumi ismə çevrildikdə sözün hansı motivləşdirici elementdən qaynaqlandığı çox asanlıqla unudulur. Məsələn, aşağıdakı sözlərdə olduğu kimi: *makintoş* (ilk dəfə su keçirməyən parça istehsal etməyə başlayan fabrikanın adı ilə bağlı olaraq); İngilis dilində *sandwich* – buterbrot (bilyard oyunu zamanı

nahar əvəzinə buterbrodlar yeyən IV Səndviç qrafı Con Montaqunun adı ilə bağlı olaraq) və s. A. Şükürov e.ə IV əsr Yunan fəlsəfəsindən bəhs edərkən yazır ki, qədim yunan filosofu Platonun öz məktəbini təsis etmək üçün aldığı torpaq sahəsinin sahibinin adı Akadem olmuş, məktəb bu səbəbdən Akademiya adlandırılmışdı [16, s.148]. Digər mənbədə isə məktəbin Yunan mifik qəhrəmanı Akademın şərəfinə salınmış bağda təsis olunduğu göstərilir [5, s.10]. İstənilən halda burada şəxs adı ilə bağlı yaranan eponim müasir dildə ümumi isim bildirir. Coğrafi məkan bildirən xüsusi isimlərin də ümumi anlayış formalaşdırmasına rast gəlinir, məsələn, *Badamlı* - yer adı, *badamlı* - mineral su; *Cheviot* - İngiltərə və Şotlandiyanın sərhədlərində yerləşən Şeviot dağları, *cheviot* - burada yetişdirilən xüsusi qoyun növünün adı və s. Eyni zamanda məlumdur ki, xüsusi isimlərin əksəriyyəti mənə daralması yolu ilə ümumi isimlərin bazasında təşəkkül tapmışdır, məsələn, şəhər adlarından *Ağdam*, *Xankəndi*, *Hoəzopod*, *Denizli*, *Armutlu* və s. Semantik konversiyaya daha çox xüsusi isimlərdə substantivləşmə şəklində rast gəlinir. Belə ki, antroponimik onomastikanı təşkil edən şəxs adlarının mühüm hissəsi sifətlərin və ya feillərin substantivləşməsi yolu ilə meydana gəlir: *Nazlı*, *Xoşbəxt*, *Gülər* və s. Substantivləşmə zamanı, söz, ismə məxsus qrammatik kateqoriyaların, yəni hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarının şəkilçilərini də qəbul edir. Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, konversiyanın əsasını sözün ikincili funksiyada istifadəsi təşkil edir. Beləliklə sifət cümlədə mübtəda, tamamlıq və ismi xəbərin sintaktik funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman sözün həm leksik, həm qrammatik mənası dəyişir: Rus dilində *столовая* sözü həm sifət (*столовая мебель* - qonaq otağı mebeli), həm də isim (*столовая* - yeməkhana) kimi istifadə olunur. İsimləşdikdə hal və kəmiyyət şəkilçisi qəbul edir, yəni iki fərqli söz şəklində istifadə olunur. İngilis dilində *bowling* sözü *to bowl* - yuvarlamaq, *diyirləmək* feilindən əmələ gəlmiş isim hesab olunur və oyun adı (*bouling*) məzmunu bildirən yeni söz formalaşdırmışdır.

3.3. Dilin daxili imkanları əsasında omonimlərin meydana gəlməsi

Sözdə məcaziliyin artması və nəticədə sözün omonimləşməyə doğru inkişafı semantik söz yaradıcılığının üsul və vasitələrindən birini təşkil edir. A. Qurbanov yazır: “*Bəzi yeni söz köhnə sözün mənasının inkişafı əsasında təşəkkül tapır ki, bunun da nəticəsində bir sözdən iki söz (omonim) yaranmış olur*” [10, s.248]. Məlumdur ki, dilçilikdə omonimlik müstəqil mənə, çoxmənalılıq isə bir sözün müxtəlif mənə variantları olaraq qiymətləndirilir. S. Cəfərov leksik yolla söz yaradıcılığı prosesində çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişafın rolunu xüsusi qeyd edir [4, s.125]. B. Xəlilov da omonimlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranma yollarından bəhs edərkən, birinci üsul olaraq çoxmənalı sözün ifadə etdiyi ayrı-ayrı mənələrdən birinin inkişaf edib, əsas mənə ilə əlaqəni itirməsini qeyd edir [6, s.165]. Omonimliyə doğru inkişaf prosesində nitq hissələrindən ən fəal iştirak edən isim və sifətlər hesab olunur, məsələn *pul* (mübadilə vasitəsi) - *pul* (balığın üzərindəki təbəqə). Bununla yanaşı, feillərdə də omonimləşmə yolu ilə istər tərz, istərsə də zaman və məkan baxımından tamamilə fərqlənən

yeni söz yaranmasına təsadüf edilir: *üzmək - qoparmaq, dərmək; suda hərəkət etmək; yorma; əlaqəni kəsmək. Tutmaq - saxlamaq; həbs etmək; yaraşmaq. Saymaq - hesablamaq; hörmət etmək.* Omonimləşmə istiqamətində gedən inkişaf prosesinin nəticələri həm eyni nitq hissəsi çərçivəsində qala, həm də müxtəlif nitq hissələrini əhatə edə bilər. Yəni isimdən yenə isim və ya isimdən sifət və s. əmələ gələ bilər: məsələn *ay* - yerin ətrafında fırlanan peyk və *ay* - onun hərəkətinin nəticəsi ilə əlaqədar olan otuz gün; *pul* (isim) - *pul* (isim) və ya. Bundan başqa ismin atributivləşməsi (*qızıl qayda; göy (səma) - göy (rəng) - göy (göyerti)*) və ya sifətin substantivləşməsinə (*Xeyir ilə şər qardaşdır; yaxşını pisdən ayırmaq* və s.) də rast gəlinir.

Bəzən isə eyni fonetik və orfoqrafik tərkib semantik qütbləşmə nəticəsində nəinki fərqli, hətta bir-birinə tamamilə zidd olan mənalar bildirir. Bu da dilçilikdə enantiosemiya (yunan sözü olub “*enantios* - əks, zidd, sema isə işarə”) adlanan (V.İ. Şerstel tərəfindən adlandırılmışdır) sözdaxili əksmənəlilikə gətirib çıxarır. Bu cəhəti ilə enantiosemlər antonimlərə bənzəyir: *yaman* - 1. pis. *Yaman günün ömrü az olar. Dost yaman gündə tanınar.* 2. çox yaxşı, mükəmməl. Burada *həddindən çox, olduqca*, məs. *yaman isti* üslubi-emosional məzmun elementləri sayəsində mənə müsbət istiqamətdə dəyişimə uğrayır; *keçinmək* - 1. yaşamaq. 2. ölmək; *qiymətsiz* - 1. dəyəri olmayan, məs. qiymətsiz əşya. 2. olduqca qiymətli, dəyərlı; *borclu* - 1. borc alan şəxs. 2. borc yiyəsi. Rus dilində *безценный* - 1. dəyərsiz. 2. çox qiymətli, dəyərlı; *наверное* - 1. əlbəttə, şübhəsiz. 2. bəlkə, yəqin. İngilis dilində *to dust* - 1. tozunu almaq. 2. toz səpmək; *overlook* - 1. baxmaq. 2. gözdən qaçırmaq. Enantiosemiya həm də frazeoloji birləşmələrdə müşahidə olunur: *can vermək* - 1. ölüm ayağında olmaq. 2. həyat vermək, diriltmək, məsələn, *Yağış qurumuş torpağa can verdi.* Türk dilində *şifa bulmaq* və *şifayı bulmaq* ifadələrində ziddiyyət özünü göstərir.

Beləliklə, çoxmənəlilikdən omonimiyə doğru inkişafın müşahidəsinə əsasən, mənşəcə qohum olan omonim sözlərin çoxmənəli sözün semantik inkişafı nəticəsində yaranması qənaətinə gəlinir. Semasiologiyada ən çox mübahisə doğuran məqamlardan biri çoxmənəlilik və omonimlik arasında demarkasiya xəttinin çəkilməsi və onların sərhədlərinin izolyasiyasıdır. Sinxronik planda çoxmənəlilik sözün semantik strukturunda bir neçə mənənin birgə mövcudluğu, omonimlik isə müstəqil mənə hesab edilir. Yəni, semantik inkişafın sonrakı mərhələlərində sözün məcaziliyi o qədər artır ki, əsas mənə ilə tarixi-konseptual əlaqə kəsilir. Söz artıq öz nominativ mənasından tamamilə başqa predmet, əlamət və ya hərəkət məzmununu ifadə edir. Bu səbəbdən, dilin müasir inkişaf səviyyəsində semantik əlaqə dil daşıyıcıları tərəfindən dərk olunduğu təqdirdə bu çoxmənəlilik, əks təqdirdə isə omonimlik kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, çoxmənəli sözlərdən fərqli olaraq omonimlərin lüğətdə ayrı-ayrı lüğət məqalələri ilə izah olunması da onların yeni və müstəqil leksik vahid əmələ gətirməsinin göstəricisidir.

3.4. Ümumişlək sözün termin kimi istifadəsi

Yuxarıda sadalananlardan əlavə, ümumişlək sözün yeni mənada istifadəsi dildə yeni söz, termin yaradıcılığına xidmət edən vasitələrdəndir [13, s.102; 14, s.14; 12, s.75, 7, s.123].

G. Qədirova terminoloji leksikanın yaranmasında metaforaların iştirakından bəhs edərkən yazır: “Belə ki, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, internetin insanların həyatında vacib rol oynadığı bir əsrdə yeni yaranan məfhumların, anlayışların, əşyaların nominasiyasında metaforaların da əvəzsiz rolu vardır... Məsələn, İngilis dilində: mouse - siçan (kompyuter); foxglove (üskükotu bitki); web (şəbəkə); crane (qaldırıcı kran) və s.” [8, s.127-128]. N.A. Mişankina qeyd etdiyi kimi, elmi terminologiyanın təhlili onun metaforik xarakterli olması barədə fikir söyləməyə əsas verir: “Semantik derivasiya yolu ilə termin yaranması metaforikləşməni yəni, dil vahidinin semantikasında möhkəmlənmiş olan təcrübəyə söykənən bənzərlik üzrə yeni mənanın formalaşmasını nəzərdə tutur... Metaforik termin yaradıcılığı elmi tədqiqat obyektinin məcazi şəkildə modelləşdirilməsinin nəticəsidir” [20, s.32-45]. Azərbaycan dilində *üz*, *camal*, *sima* mənası bildirən *sifət* sözündən əşyanın əlamətini bildirən nitq hissəsinin, *məlumat* mənalı *xəbər* sözündən cümlə üzvünün adının yaranması və ya *qoşma* köməkçi nitq hissəsinin adı buna misaldır. Məna genişlənməsi nəticəsində ümumişlək sözlər, həmçinin texniki termin yaradıcılığında da iştirak edir. Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsi üzrə fəaliyyət göstərən MakDermott şirkətinin rüblük nəşrində oxuyuruq: *The second phase of the project was over by second quarter of this year with the installation of remaining five jackets* [McDermott Caspian Contractors, Inc. quarterly publication. Issue 18, Summer 2007, p.5]. *Layihənin ikinci mərhələsi bu ilin ikinci rübünə kimi qalan beş dayaq blokunun quraşdırılması ilə başa çatdı* [MakDermott Caspian Kontraktorz, İnk. şirkətinin rüblük nəşri. N 18, yay 2007, Beynəlxalq xəbərlər, s.5]. İngilis dilində *jacket* sözü - 1) pencək, gödəkçə; 2) örtük təbəqə mənasında, texniki termin olaraq isə “dayaq bloku, özül”, məsələn *wellhead jacket* - quyuağzı dayaq bloku mənasında istifadə olunmaqdadır.

Elm tarixində müxtəlif elm sahələrinin diferensiasiya və inteqrasiya olunduğu dövrlər müşahidə olunur. Bu baxımdan bir çox hallarda eyni terminin müxtəlif elm sahələrində ortaq istifadəsi izlənilir. İ.S. Trifonova terminlərin semantik variativliyi mövzusunda toxunaraq yazır: “Funksional vahid kimi terminlər ziddiyyətli xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur: bir tərəfdən onlar təkmənalı olmaqla dilin sistem vahidləridir, digər tərəfdən isə, nitq zamanı çoxmənalılıq, sinonimlik və omonimlik kimi çoxcəhətli forma-məzmun münasibətləri nümayiş etdirir” [22, s.45]. Məsələn, Azərbaycan dilində *kök* sözünün dilçilik termini olaraq və riyazi termin olaraq istifadəsi buna nümunədir. S. Sadıqova, Ş.H. Qəribova terminoloji omonimlərin meydana gəlməsini izah edir: “Sözün semantik cəhətdən dəyişməsi nəticəsində xüsusi terminlər cərgəsi yaranır. Həmin söz həm termin kimi, həm də ümumi ədəbi dildə işlənərək terminoloji omonim əmələ gəlir” [15, s.366].

Nəticə. Bütün bunlar onu göstərir ki, morfoloji və sintaktik üsullarından fərqli olaraq, söz yaradıcılığının semantik üsulu dildə yeni leksemlərin meydana gəlməsindən daha çox mövcud sözlərdə yeni mənanın formalaşmasından ibarətdir. Odur ki, nəticədə dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə zənginləşdiyi hesab olunur. Söz, öz ilk mənşəyindən məzmun baxımından tamamilə uzaqlaşmış dildə fərqli məzmunlu müstəqil söz kimi təşəkkül

tapır. Bu baxımdan, nəticədə sözün fərqli mənalarının bazasında müxtəlif sözlər yarandığı hesab oluna bilər. Sözün mənaca daralması və genişlənməsi dilin semantik qanunları əsasənə tədricən baş verən çoxcəhətli semantik proseslərin nəticəsidir və leksikanın semantik yolla zənginləşməsinə xidmət edir. Milli dilə məxsus imkanlar hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsinin müsbət cəhətlərindən biri də onunla izah oluna bilər ki, bu zaman yaranan yeni dil elementləri məhz milli mənbəyə əsaslandığına görə dil daşıyıcıları üçün daha anlaşılqı olur. Ümumiyyətlə, yeni sözlərin yaranmasının əsas qaynağı kimi dilin öz vəsaitindən istifadə daha məqbul sayılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev R.M. (2008), Türk dillərində leksik-semantik konversiya (Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında). Filologiya elmlər namizədi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya.
2. Axundov A. (2011), Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 37.
3. Boduen de Kurtene İ.A. (2014), Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, 59.
4. Cəfərov S. (2007), Müasir Azərbaycan dili Leksika, II hissə, III nəşr. Bakı, Şərq-Qərb, 125.
5. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımova S. (2009), Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, 10.
6. Xəlilov B. (2015), Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 165.
7. Qasimov M.Ş. (1973), Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 123.
8. Qədirova G. (2021), İngilis və Azərbaycan dillərində metafora. İpək yolu, No.3, 123-129. https://au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2021_03/13QedirovaG.pdf
9. Qurbanov A. (1964), Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 17 – 51.
10. Qurbanov A. (2004), Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, 247-248.
11. Qurbanov A. (2010), Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, 431-432.
12. Nəzərova A. (2017), Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Elm və təhsil, 75.
13. Sadıqova S.A. (2010), Dilçiliyin nəzəri problemləri, I cild. Bakı, Elm, 102.
14. Sadıqova S.A. (2015), Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı, 14.
15. Sadıqova S., Qəribova Ş. (2020), Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 366.
16. Şükürov A. (2002), Fəlsəfə. Bakı, Adiloğlu, 148.
17. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. (1979), Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 125.
18. Афанасьева О.Ю., Астахова К.А., Кулагина Е.А. (2020), Астрономическая метафора в медийном дискурсе. Вестник ЮУрГУ. Серия Лингвистика, Том.17, No.1, 5-9. <https://vestnik.susu.ru/linguistics/article/view/9952>

19. Выготский Л.С. (2018), Мышление и речь. Питер, 356.
20. Мишанкина Н.А. (2012), Метафора в терминологических системах: Функции и модели. Вестник Томского гос. ун-та. Филология, Том. 4, No.20, 32-45
https://journals.tsu.ru/philology/&journal_page=archive&id=148&article_id=31378
21. Серебренников Б.А. (1988), Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. Москва, Наука, 180.
22. Трифонова И.С. (2019), Семантико-функциональная природа межнаучной терминологической омонимии (На материале естественно научных терминов). Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, No.4, 44-51.
<http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2019/04/2019-04-05.pdf>
23. Хлопова А.И. (2019), Диагностика динамики значения слова. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, No.4, 14-22.
<http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/lingvo/2019/04/2019-04-02.pdf>